

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM**

TOMUS XXX

**SZEGED
2011**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

TOMUS XXX

SZEGED

2011

A kötetet összeállította

FONT ZSUZSA

ÖTVÖS PÉTER

A könyv TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 azonosító számú,
„Kutatóegyetemi Kiválósági Központ létrehozása a Szegedi Tudományegyetemen” című
projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap
társfinanszírozásával valósul meg.

Kiadja a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara

ISSN 0324-6523

ISSN 0586-3708

Fajt Anita

ÁHÍTATOS IRODALOM RADIKÁLIS RAJONGÁS SZOLGÁLATÁBAN

Quirinus Kuhlmann Böhme-írásának forráselemzése

„automatic writing, but from good notes”¹

Dolgozatom célja Quirinus Kuhlmann *Der neubegeisterte Böhme* című munkájának forráskritikai szempontú vizsgálata egy áhítatos műre, a *Geistliche Erquickstunden*-re koncentrálva. Előbbi egy Jakob Böhme misztikus tanait népszerűsíteni hivatott írás, utóbbi pedig egy épületes elmélkedésgyűjtemény, amelynek szerzője Heinrich Müller, rostocki lelkész a 17. századi lutheranizmus kiemelkedő írója volt.

Kuhlmannt a német irodalomtörténet elsősorban költőként tartja számon, de köztudott, hogy saját chiliaszta tanokat is kiépítő, magát prófétának valló eretneke a kornak, aki máglyahalált szenvedett Moszkvában. Fent említett műve első nyomtatásban megjelent bizonyítéka a benne felgerjedt Böhme-tiszteletnek. Saját bevalása szerint megvilágosodott Jakob Böhme írásait olvasva, ebben a munkájában pedig apológiáját tűzte ki célul. Tanait megvizsgálva igyekszik bebizonyítani, hogy a misztikus nem érdemelte ki az eretnek címet, ehhez pedig a *Geistliche Erquickstundent*, ezen keresztül Heinrich Müllert hívja segítségül. A *Neubegeisterter Böhme* négy fejezete Müller és Böhme írásainak szövegeit állítja egymás mellé, és mutat rá – Kuhlmann meglátása szerint – azok gondolati hasonlóságaira. A szakirodalom számára ez a párhuzam ismert és reflektált, a konszenzus az, hogy Kuhlmann egy meghatározó kortárs lutheránus gondolkodó tekintélyét akarta felhasználni Böhme tanainak legitimálására.² A szövegek pontos összevetése még nem történt meg, ezért fő céloom Heinrich Müller- és Jakob Böhme-szövegek szoros elemzése, művelődéstörténeti és irodalomtörténeti hátterük feltárása.

Quirinus Kuhlmann életműve nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kortárs és közel kortárs európai gondolkodók Sziléziát a barokk misztikus, fanatikus, entuziaszta gondolatok szülőhazájának gondolják. Vonzalma a spiritualizmushoz már Böhme munkásságával való megismerkedése előtt kialakult. Jénai tanulóévei alatt megke-reste levélben Athanasius Kirchert, és Lull kombinatorikai művészetéről³ kérte ki a véleményét. Ez a spirituális érdeklődés és Heinrich Müller közvetlen hatása nyilat-

¹ Robert L. BEARE, Quirinus Kuhlmann, *The Religious Apprenticeship*, Publications of the Modern Language Association of America, PMLA 68 (1953), 853.

² Quirinus KUHLMANN, *Der neubegeisterte Böhme*, hrsg. Jonathan CLARK, Stuttgart, 1995, XXIX.

³ A spanyol misztikus az *Ars magna et ultima* című munkájában egy kombinatorikus mechanizmust dolgozott ki a keresztény hit igazságának bizonyítására.

kozik meg költői formában az 1671-es *Himmlische Libes-Küsse*⁴ című munkájában, amely 50 szonettet tartalmazó, jórészt Heinrich Müller *Himmlischen Liebes=Kuß / Oder Vbung deß wahren Christenthumbs* című munkája által inspirált gyűjtemény. Kuhlmann korábbi munkáitól eltérően a vallásos témájú költeményekben új nyelvi és stilisztikai kifejezésformák jelennek meg. Következő nagyobb lélegzetvételű műve, a *Neubegeisterter Böhme* pályafutásában kiemelkedő szerepű, hiszen ez az első írás, amelyben a költő hangot ad rajongó nézeteinek, és kezdetét veszi – monografikusa szerint – második életszakasza.⁵ A munka annak következménye, hogy Kuhlmann tanulmányait folytatandó 1673-ben Leidenbe utazott, ahol útítársa, Abraham Plagge megismertette Jacob Böhme *Mysterium magnum*ával. 1674. január 20-28-a között élte meg az általa „Leidener Wunderwoche”, „Wunderwoche” esetleg „Göttliche Offenbarung” névvel illetett extatikus élményt, amikor is, állítása szerint, igazán közel jutott Böhme szelleméhez, majd módosult tudatállapotban írt egy ívet, amely később a nyomtatásban is megjelent mű első 12 fejezetének szolgált alapjául. Ezt az ívet egy levéllel együtt⁶ elküldte Heinrich Müllernek. Eredeti elképzelése egy nyílt levél (Sendschreiben) volt, amelyben Böhme tanait szerette volna közvetíteni egy lutheránus teológus felé. A címzett végül a lutheránus hívők teljes közössége lett, állami, akadémiai és egyházi intézményeivel együtt. A kötet további fejezetei később keletkeztek, és az időközben Kuhlmann barátjává és útmutatójává vált Johannes Rothe⁷ hatása figyelhető meg rajtuk. Kuhlmann Rothében a Jézusmonarchia prófétáját és beteljesítőjét látta; munkájában Böhme és Rothe tanításait is igyekszik összhangba hozni.

⁴ Birgit BIEHL-WERNER, „*Himmlische Libes-küsse*” 1671: *Untersuchungen zu Sprache und Bildlichkeit im Jugendwerk Quirin Kuhlmanns*, Hamburg, 1973.

⁵ Walter Dietze monográfiájában Kuhlmann életét három szakaszra osztotta: Der Poet (1651–1673); Der Ketzer (1674–1682); Ketzer und Poet (1683–1689). Vö. Walter DIETZE, *Quirinus Kuhlmann, Ketzer und Poet*, Berlin, 1963.

⁶ Ezt a levelet a nyomtatvány is tartalmazza *Abgelassenes Sendschreiben* címmel. CLARK, i. m., 45.

⁷ Johannes Rothe (1628–1702) chiliasztikus, quintomonarchista tanokat hirdető amszterdami származású vándorló prédikátor, a schwenckfeldianus Ludwig Friedrich Gifftheil tanítványa. Utazásai során eljutott Angliába, Dániába és Poroszországba. Angliában a *Fünfte oder göttliche Monarchie* című prédikációja miatt be is börtönözték. Prédikációiban mély, személyes bűnbánásra szólította fel az embereket és az ötödik monarchia hamaros eljövetelét hirdette. 1672-től a harmadik angol–holland háború kitörése után, amit állítása szerint megjósolt, jelentős számú követője akadt. 1676-ban – ezelőtt két évvel több követőjével együtt egy Sátán elleni hadjáratra indult, hogy előhívja az ötödik monarchiát – Orániai Vilmosnak címzett nyílt levele miatt ismét fogságba került.

A teljes munkát végül Hollandiában adták ki 1674-ben,⁸ a szöveg forráskritikai vizsgálatát nagyban megkönnyíti, hogy 1995-ben elkészült a mű kritikai szövegkiadása.⁹ Mint ahogy azt Jonathan Clark megállapította, a nyomtatványnak egy kiadása született, melyet a kiadók olykor megjobbítottak, de a méret, a lapszámozás, a tipográfia, és a sajtóhibák sem változtak.¹⁰ A nyomtatványnak kimagaszló sikere volt, és ma már nehezen eldönthető, hogy ez a mű saját érdeme-e, vagy annak köszönhető, hogy Böhme munkái ebben az időben nyomtatásban még alig voltak elérhetőek. Később a legfontosabb, Böhme tanait magába sűrítő 15. fejezet holland fordítása is megjelent, majd rá egy évre változatlan formában németül is kijött kizárólag Jakob Böhme nevének megjelölésével: *CL. Weissagungen in Jacob Böhmens ... Theosophische Schriften* címmel, amely később több utánnomást is megélt.

A *Neubegeisterter Böhme* alaposan megszerkesztett kiadvány. A könyvnek három bevezető paratextusa is van: egy ajánlásból (Zuschrift), Kuhlmann Heinrich Müllerhez címzett leveléből, valamint egy minden fejezetet összefoglaló tartalomjegyzékből. Ezekben munkáját minden lutheránusnak ajánlja, akik védőbástyái hitüknek. Bírálja azokat a királyokat, nemeseket és különösen a tudósokat, akik egy keresztényellenes rendszer felépítésében segédkeznek. Az ajánlásban hangsúlyozza Böhme európai jelentőségét. Ugyanezek az elemek jelennek meg a nyílt levélben is.

Kuhlmann művének az első fejezete kizárólag Böhméről és írásairól szól, és már a bevezető fejezetekben idéz mind tőle mind Müllertől. Szisztematikusan a 2-4 fejezetekben mutatja be Heinrich Müller és Jacob Böhme írásainak tartalmi hasonlóságát a szövegek szoros összehasonlításával.¹¹ A *Neubegeisterter Böhme*

⁸ Kuhlmann művét egy Leidenben (1674–1678), később pedig Amsterdamban (1688–1691) élő nyomdász, Loth de Haes adta ki. A teljes címe: *A.Z! / Quirin Kuhlmanns / Neubegeisterter Böhme / begreifend / Hundert funftzig Weissagungen / mit der Fünften Monarchi oder dem / JESUS REICHE / des Holländischen Propheten / JOHAN ROTHENS übereinstimmend / Und / Mehr als 1000000000 Theosophische / Fragen / allen Theologen und Gelehrten / zur beantwortung vorgeleget; wiewohl / nicht eine einzige ihnen zu beantworten/ wo si heutige Schulmanir sonder / Gottes Geist folgen. / Darin zugleich der so lang verborgene / Luthrische Antichrist abgebildet wird. / Zum allgemeinen besten der höchstverwirrten Christenheit / in einem / freundlich sanftem und eifrig-feurigem Liebesgeiste ausgefertigt / an des Lutherthums / Könige / Churfürsten / Printzen und / Herren / wi auch allen Hoh-schulen / und Kirchen-gemeinen Europens. / Zu Leiden in Holland / Gedrukt vor den Autor, und ist zu bekommen / bei Loth de Haes, 1674.*

⁹ CLARK, i. m.

¹⁰ CLARK, i. m., XI.

¹¹ Das 2. Capittel (Was vor Unterscheid zwischen Böhmens und anderen Weltsschriften und wi er mit Doctor Müllern von vier stummen Kirchengötzen falschen Scheinchristen den zweien Himmel auf Erden übereinkommen), Das 3. Capittel (Weitere übereinstimmung des Böhmens mit Doct. Müllern vom Bibellesen vilen wissen wenig Gewissen u.s.w.), Das 4. Capittel (Desgleichen vom Predigamte von Predigten und heutigen Scheinpredigern), és a Das 5. Capittel (Vom ertzgreuelgebrauche der heutigen Buß und Beichte von dem rechten Kirchgehen Abendmahl empfahen und wi Böhme und Müller in sehr vilen örtern einerlei schreiben; ja wi Doctor Müller di Scheinchristen vor Antichristen nicht anders als Böhme hält). Ahogy a fejezetcímek is jól mutatják, Müller és Böhme gondolatainak összehasonlítása a mai látszatkeresztények, a helyes bibliolvasás, a mai lelkipásztorok és a vezeklés helyes formái köré csoportosulnak.

a 12 fejezete igen gyorsan elkészült.¹² A szöveghelyek hasonlósága szembetűnő. Kuhlmann egyik monográfusa, Robert Beare ironikusan megjegyzi, hogy „Müller láthatóan megrendült, és az elvárható cáfolatot gyors halálával kerülte el”.¹³ Neve a későbbiekben már szinte alig tűnik fel, a könyv második felében Johannes Rothe személye kerül a középpontba. A könyvnek ez a része jóval szélsőségesebb vallási nézeteket is tartalmaz, egy új vallás alapjait, amelyet később Kuhlmann *Jesuelitenthum*nak, vagy *Kühlmannsthum*nak nevezett el. Ezeknek a nézeteknek a bővebb kifejtésével találkozhatunk a később megjelenő *Kühlpsalter*ben.¹⁴

A következőkben Kuhlmann az említett négy, Müllert és Böhmét összehasonlító fejezetét vizsgálom meg, külön figyelmet fordítva Heinrich Müller írásainak kontextusára. A 2. – első összehasonlító – fejezet javarészt Müllernek a korban elhíresült, a már említett, a korabeli egyház négy néma bálványának elméletével foglalkozik.¹⁵ Ezzel kapcsolatban szorul Heinrich Müller legkevesbé védelemre. Az elhangzott prédikáció után elindult egy nagyszabású támadás Müller személye ellen, amelyben egy hamburgi prédikátor rostocki kollégáját eretnek újrafesztyelő tanok terjesztésével vádolta.¹⁶ Komoly eredménnyel nem jártak azonban ellenfelei, hiszen ha valaki pontosan figyel Müller érvelésére, könnyen belátja azt, amivel a prédikátor később védekezett is, miszerint ő nem a *keresztelés*, a *gyónás*, az *úrvacsora* és a *lelkészek* jogosságát bírálta, csupán azokat a keresztényeket, akik nem elmélyülten, hanem pusztán megszokásból gyakorolják hitüket. Hamburgi kollégája mindenestre mindent elkövetett Heinrich Müller jó hírvének befekettítése érdekében, főként személyes okok miatt,¹⁷ fő szándéka ugyanis az volt, hogy megakadályozza Hamburgba hívását, amit sikerült is elérnie. Az általános meg-

¹² Kuhlmann állítása szerint ugyanis az első 12 fejezetet egy hét (Wunderwoche) alatt írta meg.

¹³ BEARE, *uo.* “He did this so skilfully that Müller was apparently overwhelmed and avoided the necessity of rebuttal by dying shortly thereafter”. – Müller ugyanis a rákövetkező évben, 1675-ben halt meg.

¹⁴ Kuhlmannnak erről a művéről legújabban: Ralf SCHMITTEM, *Die Rhetorik des Kühlpsalters von Quirinus Kuhlmann: Dichtung im Kontext biblischer und hermetischer Schreibweisen*, Köln, 2003.

¹⁵ Müller nézete a korabeli egyházba járókról a következőképpen hangzik: „Auch hat di heutige Christenheit vir stumme Kirchengötzen / denen si nachgehet / den Taufstein / Predigstuhl / Beichstuhl / Altar. Si tröstet sich ihres euserliches Christenthums / daß si getauft ist / Gottes Wort höhret / zur Beicht geht / das Abendmahl empfängt / aber di innere krafft des Christenthums verleugnet si.” Böhme: „Man lehret ihre absolution sei eine vergebung der sünden *item*, das Abendmahl nehme di sünde weg *item*, der Geist Gottes werde vom Predigmat eingegossen...Mancher gehet 20 oder 30 Jahr in di Kirche höhret predigen und braucht Sacrament läßt sich absolviren und ist einmahlt ein Thir de Teufels und der eitelkeit wi das ander: ein Thir gehet in di Kirche und zum Abendmahl und ein thir geht wider davon [...] Nimand kan sünde vergeben ohne aleine Gott: des Predigers mund hat nicht di vergebung in eigener gewalt.” CLARK, *i. m.*, 66 (ld. *Erquickstunden*, 152. elmélkedés és *Apostolische Schlusskette*. Kuhlmann hivatkozása: *Epistolische Schlusskette*).

¹⁶ Ld. Heinrich MÜLLER, *Gott ist mein Gut: Eine Auswahl aus den Geistlichen Erquickstunden*, eingel. und hrsg. Rudolf MOHR, Stuttgart, 1964.

¹⁷ Thomas KAUFMANN, *Universität und lutherische Konfessionalisierung: Die Rostocker Theologieprofessoren und ihr Beitrag zur theologischen Bildung und kirchlichen Gestaltung im Herzogtum Mecklenburg zwischen 1550 und 1675*, Gütersloh, 1997 (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 66), 545, 700. lj.

ítélés azonban igazhitűségével kapcsolatban nem változott a lutheránus közösségekben. Kényelmetlen tény volt, hogy Kuhlmann munkája pont ebben az időszakban született meg, remek érvet szolgáltatva így Müller ellenfeleinek. A procedúra során megnyilatkozásaiban Johann Arndt és más nagy teológusok nyomában látta magát.

Müller ezeken helyeken valóban hasonló argumentációs bázissal dolgozik, mint Böhme, de a külsőségek helyett a valós, belső hit fontossága, valamint az egyház romlottságának hangsúlyozása – különösen a harmincéves háború után – a 17. században a nagy kegyességi törekvések idején nem számít már különösebb hasonlóságnak. Böhme viszont más megoldást javasol, a köintézmények ellen érvel. Véleménye szerint a jelenleg létező egyház létezése szükségtelen, ami nagyban különbözik Müller álláspontjától. Jakob Böhme egyházkritikáját elemezve Ferdinand van Ingen legújabbban úgy látja, Böhme szerint az igaz kereszténnyé válás első lépcsőfoka a mély misztikus tapasztalatból fakadó belső újjászületés, amely után az ember mintegy Isten képmásává válik. Nem vonja kétségbe az egyház szentségét, viszont az egyház csak az igaz, már újjászületett keresztények összessége. Az átlényegülés tanán is egészen mást ért, mint a hagyományos lutheri tanokat követők.¹⁸ Azért támadta a dogmákat, mert racionális szabályokon keresztül nem juthatunk el Krisztushoz.¹⁹ Böhme felszólítása a külső liturgia belsővé tételére összecseng Müller fő állításával, de mint látjuk, egyházkritikája és misztikus spekulációi jóval messzebbre mennek; az ilyen jellegű részek idézését Kuhlmann természetesen elkerülte.

Ebben a fejezetben is megfigyelhető Kuhlmann gyakran alkalmazott idézéstechnikája: az általa kimetszett szöveghelyek gyakran nem árulkodnak az eredeti szöveg logikai menetéről.²⁰ Ebben az esetben Müller elmékedésének címe *Von dem seligen Zustand der Kinder Gottes auf Erden*. A szöveg hosszasan érvel a földi javak hiábavalósága mellett, és két embertípus oppozíciójára épít (Christ-Weltkind). Müller szerint azok lelkében, akik életük során a földi javak megszerzésén és élvezésén fáradoznak (Weltkind), valójában ördög lakik, és lelkük szenvedésekkel teli pokol, szemben a kegyesen élő keresztényekkel, akik lelkükben Istent és így a mennyet hordozzák. Ennek az argumentációnak a végén – ami Kuhlmannnál teljesen hiányzik – található a relativizáló következtetés: fährt er (Gott) mit mir in die Hölle, so ist die Hölle mein Himmel. Ugyanitt Böhmenél a rá jellemző dualizációt figyelhetjük

¹⁸ Transsubstantion: es ist magisch, substantialisch, wesentlich. Es ist nicht nur blos Geist in Gott, sondern Natur, Wesen, Fleisch und Blut, Tinctur und alles. Ferdinand VAN INGEN, *Der Anfang der Morgenröte, Jacob Böhm's reformatorische Mystik = Die Kirchenkritik der Mystiker: Prophetie aus Gotteserfahrung*, hrsg. Mariano DELGADO, Gotthard FUCHS, II, Fribourg, 2005, 207–220, itt 210.

¹⁹ Uo.

²⁰ Kuhlmann által idézett szövegek itt: *Erquickstunden*, 10. „di Welt hat nicht einen ein Christ hat zween himmel. Wo der himmel ist da mus freude sein ... Hiniden ist mein hertz mein himmel. Wo Gott mit seiner gnaden wohnet, da mus der Himmel sein. Es. 57.15. Geht Gott mit mir ins grab so ist das grab mein himmel; fährt er mit mir in di hölle so ist di hölle mein himmel.”

Böhme in der Morgenröth 22 capit: „Du darfst nicht fragen: wo is Gott? Höhre du blinder Mensch du lebest in Gott und Gott ist in dir und so du heilig lebest so bistu selber Gott wo du nur hinsiehst da ist Gott ... Der Himmel ist in der hölle und di hölle ist in dem himmel.” CLARK, i. m., 70–71.

meg: nem a hívő keresztényekről és Istenhez való kapcsolatukról van szó, hanem egyértelműen misztikus gondolatokról (du lebest in Gott und Gott ist in dir).

A második összehasonlító fejezetben Kuhlmann idézi az *Erquickstunden* 123. számú elmélkedését,²¹ melyben jól megfigyelhető Müller Johann Arndt tanításához fűződő szoros kapcsolata. Az elmélkedés központi fogalma a Vielwissennel szembeállított Gewissen (lelkiismeret), a világi tudás hiábavalóságát a természetből vett példákkal szembesíti. (Arndt *Wahres Christentum*ában a mű három fő részének címei a következők: *Buch der Heiligen Schrift*, *Buch der Natur*, *Buch des Gewissens*.) Az elmélkedés egésze a hívőket a befelé fordulásra, önmaguk belső lényegének megtapasztalására szólítja fel. Müller szövegében itt olvashatunk egy, az „unio mystica”-hoz közelítő gondolatot.²² Istennel a hit által való egyesülés gondolata azonban a lutheránus hagyományban a legkevésbé sem számít elítélendőnek, sőt a Taulert sokat olvasó Luthernél is találkozhatunk hasonló sorokkal. Tauler gondolatai Johann Arndt *Wahres Christentum*jában is kitüntetett szerephez jutnak.²³ Az „unio mystica” megjelenésével gyakran találkozhatunk lutheránus teológusoknál, és mint azt Otto Ritschl kimutatta, a 16–17. században folyamatosan változtak a róla alkotott nézetek.²⁴ Isten szubsztanciális jelenléte a hívők lelkében a protestáns gondolkodásmódban a kezdetektől fogva jelen van, ám míg Luthernél az isteni jelenléte a gratia, illetve donum in gratia biztosítja, addig a 17. században már inhabitatio dei kifejezéssel találkozunk, amit Ritschl az „unio mystica” kifejezéssel egyenlőnek ítél. Müller szövegei nehezen értelmezhetőek ebből a szempontból, mivel nincs kifejtett állásfoglalása vagy hosszabb eszmefuttatása ezzel kapcsolatban; szétszórt mondatokból lehet csak következtetni esetleges misztikus nézeteire.

A következő fejezetben Kuhlmann Müller és Böhme véleményét a lelkészekkel kapcsolatban hasonlítja össze. Müller írásaiban a kegyességre való felszólítás mellett sokszor gyakorol kritikát nemcsak a hívők felett, hanem a hamis prédikátorokkal szemben is. Az ilyen kritika azonban sem idegen a lutheránus egyháztól. Johannes Wallmann világított rá, hogy különösen a 17. században a misztikusok

²¹ *Erquickstunden*, 123. „Vil wissens wenig gewissens sind zween gutte freunde und wohnen gemeiniglich beieinander. Du hast di schrifft studiret; aber hastu auch den innern geheimen verstand gefasset? Was nutzt si im gehirn und auf der zungen wann si nicht im hertzen ist? Di libe übertrifft das wissen. Libe bessert wissen blähet auf 1. Cor. 8. Du weisst alles kennstu Gott auch? alle weißheit ausser Gott is torheit dann si führt von der wahren weißheit ab. Fürchte Gott. Di furcht des Herrn ist der weißheit anfang. Sihe zu daß du hir mit Gott vereiniget werdest durch den glauben so wirstu dermaleins in Gott alles sehen und verstehen. Wi du ohne di sonne di sonne nicht sehen kanst und ohne wasser auf den wasser nicht fahren; so kannstu Gott ohne Gott nicht erkennen.” CLARK, i. m., 72–73.

²² „Sihe zu daß du hir mit Gott vereiniget werdest durch den glauben so wirstu dermaleins in Gott alles sehen und verstehen.” Ld. a fenti idézetben.

²³ Vö. Johannes WALLMANN: *Mystik und Kirchenkritik in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts* = J. W., *Pietismus und Orthodoxie: Gesammelte Aufsätze* 3, Tübingen, 2010, 109, ff.

²⁴ OTTO RITSCHL, *Das Theologumenon von der unio mystica in der späten orthodox-lutherischen Theologie*, in: *Harnack-Ehrung, Beiträge zur Kirchengeschichte ihrem Lehrer Adolf von Harnack zu seinem siebzigsten Geburtstage*, Leipzig, 1921, 335–352.

olvasása gyakran járt együtt egyházkritikával, ahogy ezt Johann Arndt, Joachim Lütkemann és Philipp Jakob Spener írásain keresztül bemutatta.²⁵ Müller azonban ebben is nagyon visszafogott, kritikája nem terjed tovább a fősvény és önző lelkészek bírálatánál, a kritikus él abban áll, hogy – állítása szerint – korának legtöbb prédikátora ilyen jellemvonásokkal rendelkezik, de emögött akár a hiperbola alakzatát is sejthetjük.

Eltérőek a vélemények arról, hogy az épületes irodalom a korban milyen funkciót töltött be. Egyesek szerint a bűnbánatra való felszólítás (Bußruf), mások szerint a vigasztalás (Trost) volt az elsődleges feladata. Az álláspontok nagyban függenek attól, hogy a véleményalkotók hogyan állnak hozzá a 17. elejére vonatkozó „kegyességi krízis” elmélethez, egyet értenek-e vele, és ha igen, az okokat külső tényezőkben látják-e vagy sem. Müllernél, mint ahogy az a Kuhlmann által kiválasztott szöveghelyekből is látható, a bűnbánat funkciója áll az előtérben.

Az utolsó összehasonlító fejezetben a jegyesmisztika a központi gondolat, ami Clairvaux-i Szent Bernát hatását tükrözi, ahogy arra Christian Bunnars is felhívta a figyelmet.²⁶ Johann Arndt is számon tartotta Clairvaux-i Szent Bernátot, a *Paradiesgärtlein* című imádságoskönyvében Bernát Jézus énekét foglalta össze röviden németül, a *De unione credentium* című traktátusának egy nem tőle származó német fordítása pedig később részét képezte a *Wahres Christentum*nak is *Durch die geistliche Ehe und Vermählung geschieht die Vereinigung des Herrn Christi mit der gläubigen Seele* címmel.²⁷ Így tehát Arndt művei is hozzájárultak a bernáti jegyesmisztika gondolatának terjesztéséhez, de, mint ahogy azt legutóbb Johannes Wallmann vizsgálta,²⁸ az ortodox lutheránusok körében a személyességet hangsúlyozó bernáti misztika igen elterjedt volt, példaként – többek mellett – felsorolja Heinrich Müllert is.

Úgy hiszem, igaza lehet Winklernek, aki újkegyességi írónak sorolja be Müllert,²⁹ és fontosságát többek közt abban látja, hogy kidolgozott egy új, szubjektív, az élmény szerepét kiemelő nézőpontot. A szerző a korábbi véleményekkel ellentétben úgy gondolja, hogy Müllert egyáltalán nem lehet misztikusként megjelölni, helyesebbnek tartja azt mondani, hogy átvett elemeket a misztikából, és ezek vezették egy személyesebb, mélyebben megtapasztalható vallási élmény felé, ami már feszegette az ortodoxia határait. Müller legfontosabb törekvése az internalizáció, a hívők átszellemült hitgyakorlásra való ösztönzése volt. Mindezt korához képest modern nyelven, a hétköznapi életből vett, a hallgatóság számára

²⁵ WALLMANN, i. m., Tanulmányában bár említi Heinrich Müllert és elismeri, hogy illene az általa felsorolt szerzők sorába, mégsem vizsgálja részletesebben, meg is indokolja miért: „Mit Heinrich Müller wäre nur eine Dublette zu Arndts Kirchenkritik gewonnen.”

²⁶ Christian BUNNARS, *Mystik bei Heinrich Müller, Forschungsbeiträge und Forschungsfragen = Zur Rezeption mystischer Traditionen im Protestantismus des 16. bis 19. Jahrhunderts: Beiträge eines Symposiums zum Tersteegen-Jubiläum 1997*, hrsg. Dietrich MEYER, Köln, 2002, 91–111, itt 110.

²⁷ Vö. *Wahres Christentum*, 5. könyv, 2. rész, 7. fejezet.

²⁸ Johannes WALLMANN, *Bernhard von Clairvaux und der deutsche Pietismus = J.W., Pietismus und Othodoxie: Gesammelte Aufsätze 3*, Tübingen, 2010, 91.

²⁹ Dietrich WINKLER, *Grundzüge der Frömmigkeit Heinrich Müllers*, Diss. theol., Rostock, 1954, 47.

ismerős képek felhasználásával tette. Ez a felfokozott képi világ elkerülhetetlenül tartalmazott esetleg ma már szokatlannak tűnő hasonlatokat, képeket, de ezek mindig csak az igaz hit szemléltetésére szolgáltak.

A *Geistliche Erquickstunden* megítélésakor azt is szem előtt kell tartani, hogy az *Erbauungsbuch* műfajához tartozott, ez ugyanis nagyban befolyásolta a mű nyelvezetét, stílusát. A 17. század második felében az épületes könyvek műfaja a protestánsok körében már nagy hagyománnyal rendelkezett, és mindenki számára világos volt, hogy ehhez a műfajhoz könnyedebb stílus illik. Ezekben elérték olyan kijelentések, amik esetleg egy posztillás könyvben már nem kaphattak volna helyet (ez Johann Arndt munkásságán is megfigyelhető). Mivel a posztillákat elsősorban lelkészek olvasták és használták, fontosabb volt, hogy dogmatikai szempontból kifogásolhatatlanok legyenek. Ezzel szemben egy elmélkedésgyűjtemény általában a kegyességet gyakorló laikusoknak szólt, és elsődleges célja az olvasók megindítása volt, amit a nyelvezettel és a szemléletes, figyelemfelkeltő képekkel is igyekeztek elérni a szerzők. Ezek esetenként, ahogy Müllernél is láthattuk, akár dogmatikailag kifogásolhatóak is lehettek. Már a 17. század elejétől megfigyelhető az épületes irodalmi műveken, hogy a retorika három funkciója közül a szövegek megformálása azok 'movere' funkciója kerül előtérbe, szemben a 16. században bevett gyakorlattal, amikor is a 'docere' volt a legfontosabb, és a vallásos művek meghatározó stílusa a sermo humilis volt.³⁰

Az, hogy Quirinus Kuhlmann választása Heinrich Müller *Geistliche Erquickstunden*jére esett, legalább annyira köszönhető a mű műfajának és irodalmi értékének, mint szerzője tekintélyének. Kuhlmann meglovagolt egy népszerűségi hullámot,³¹ az épületes irodalom ugyanis a leghatásosabb irodalmi eszköze volt az akkori vallásosságnak és a legsikeresebb, hosszú ideig fölényben is lévő ellenfele a szépirodalomnak. Ezeknek a műveknek az elterjedtsége nem pusztán az építő tartalomnak, hanem egy friss, hagyományokon alapuló, de ugyanakkor modern nyelvet is használó komoly irodalmi teljesítménynek is volt köszönhető.³² Más szövegfajta a 17. században német nyelvterületen nem tud ilyen fejlődési tendenciát felmutatni.³³

Az állítást, miszerint Quirinus Kuhlmann Heinrich Müller népszerűségét és megingathatatlan tekintélyét használta fel Böhme tanainak legitimálására, véleményem szerint úgy egészíthető ki, hogy Kuhlmann Heinrich Müller személyét és a korának egyik legnépszerűbb műfaját, az *Erbauungsliteratur*t használta fel műve sikerének fokozása érdekében.

³⁰ Hans-Heinrik KRUMMACHER, *Überlegungen zur literarischen Eigenart und Bedeutung der protestantischen Erbauungsliteratur im frühen 17. Jahrhundert*, Rhetorik, 5 (1986), 97–113.

³¹ Ehhez ld. Ferndinand van INGEN, *Bußstimmung, Krisenbewusstsein und Melancholie – Deutungsmuster der Frühen Neuzeit?*, Pietismus und Neuzeit, 32 (2006), 57–78.

³² KRUMMACHER, i. m., 100.

³³ Oliver PFEFFERKORN, *Übung der Gottseligkeit: Die Textsorten Predigt, Andacht und Gebet im deutschen Protestantismus des späten 16. und 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 2005, 165.

Kuhlmann munkája, a *Neubegeisterter Böhme* nem csupán a német irodalomtörténetre tartozik. A „német filozófus” megismertetésére és elfogadtatására párhuzamosan idézett Heinrich Müller-mű, a *Geisiliche Erquickstunden* igen hamar magyarul is megjelent, 1681-ben *Lelki nyugosztaló órák* címen Szenci Fekete István fordításában.³⁴

Anita Fajt

ANDACHTSLITERATUR IM DIENST DER RADIKALEN SCHWÄRMEREI

Im Mittelpunkt des Aufsatzes steht *Der Neubegeisterte Böhme* von Quirinus Kuhlmann, der einer der interessantesten Dichterfiguren der deutschsprachigen Literatur im 17. Jahrhundert war. In diesem Buch tauchen erstmals Kuhlmanns radikale chiliastische Ansichten auf (später wegen dieser Gedanken wurde er in Moskau als Ketzer verbrannt). Merkwürdigerweise sind die meistzitierten Personen neben Jakob Böhme der Schwärmerkönig Johannes Rothe und der lutherische Theologe Heinrich Müller. In dem *Neubegeisterten Böhme* werden Zitate von Müller und Böhme verglichen, nach der Meinung von Kuhlmann seien die Gedanken von diesen zwei Personen sehr ähnlich. Zu diesem Phänomen möchte ich aufgrund der untersuchten Textstellen eine Erklärung liefern. In der Argumentation lege ich Wert auf die Gattung des Werkes von Müller und auf die Attribute der Erbauungsliteratur in dieser Zeit.

³⁴ LD. FAJT Anita, „Kicsoda csináltat aranyas Födöt a réz Tálhoz”. Egy német elmélkedésgyűjtemény nyelvi jóformáltságának vizsgálata = *Epika. Fiatal kutatók konferenciája*, Bp., 2010 (Arianna könyvek, 3), 47–57.